

OPPONENSI VÉLEMÉNY DEMETER TAMÁS *DAVID HUME AND THE CULTURE OF SCOTTISH**NEWTONIANISM* C. DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁRÓL

Demeter Tamás disszertációja a filozófiatörténet-írás egyik klasszikus műfaját képviseli, amennyiben monografikusan dolgozza fel egy filozófiatörténeti jelentőségű gondolkodó munkásságát, s annak a mai olvasó számára hozzáférhető interpretációját igyekszik nyújtani. Ilyenkor mindig felmerül a kérdés, hogy az adott gondolkodó életművének eddigi feldolgozásaihoz az új magyarázat mit tud hozzátenni. A kérdésnek ezúttal az adja meg a súlyát, hogy Hume-ról, a modern gondolkodás egyik legjelentősebb korai képviselőjéről és előkészítőjéről van szó, aki Kanton keresztül mind a mai napig érezhető hatást gyakorol kultúránkra. Hogyan illeszkedik tehát jelen disszertáció az eddigi magyarázatok sorába, s azon túl, hogy a skót filozófus eszméinek kifejtését a mai olvasási igényekhez igazítja, kínál-e olyan interpretációt, mely nemcsak újszerű, de érvényes is?

A kérdésre igennel felelek, de mielőtt válaszomat részletezném, módosítom fentebbi első mondatomat. A disszerens ugyanis túlmegy a szokásos filozófiatörténeti narratíván, s jelentős mértékben nyit a tudománytörténet felé. Ezt programszerűen teszi, leszögezve, hogy az emberi természet és általában a természet pszichológiai, természettudományi és transzcendens aspektusaira irányuló diskurzusok a korai modern korban elválaszthatatlanok voltak egymástól, amit a tudománytörténészek, illetve a filozófiatörténészek még ma sem vesznek kellően figyelembe, illetve nem értékelnek kellőképpen. Joggal állapítja meg, hogy „mindannak az elválasztása egymástól, amit ma « filozófiatörténetnek » és « tudománytörténetnek » hívunk, a korai modern filozófia eltorzított képét erősíti meg bennünk” (p. 16.). Pontosan e megállapítás szellemében törekszik a két területet átfogó egységes szemléletmód kialakítására.

Ám a dolgozat messze meghaladja azt a nézőpontot, melyet a tudományfilozófusok úgy szoktak megfogalmazni, hogy a tudománytörténet magának a normatív értelemben vett tudományelméletnek a szempontjából is releváns, hiszen ennél jóval szélesebb belátáson alapul. Nevezetesen azon a belátáson, hogy a tudománytörténeti kutatások a *filozófia egészére* nézve relevánsak, nem beszélve arról a történeti összefüggésről, hogy a korai modern kor tudományos fogalomkészlete különösképpen meghatározta nemcsak a természetfilozófiai, hanem a morálfilozófiai értelmezési kereteket is.

Természetesen nincs itt szó teljesen új belátásról vagy felismerésről, hiszen például a legutolsó évtizedek olyan hatalmas életművének fényében, mint amilyen a Foucault-é, senki sem tagadhatja a történelem, pontosabban a különböző típusú történelmek közvetlen relevanciáját a filozófia számára. Mégis teljesen helyénvaló, hogy a szerző hosszabb metodológiai fejtegetéseket szentel annak bizonyítására, hogy legalábbis az általa vizsgált korszak gondolkodásmódjának rekonstruálásában össze kell kapcsolni a tudománytörténeti és a filozófiatörténeti kutatást, illetve a metodológiai és az ideológiai szempontokat. Ez irányú fejtegetései jól szolgálják egyrészt dolgozatának elvi megalapozását, másrészt magukban foglalják a már elvégzett kutatásaiból adódó következtetéseket.

Az elvi kijelentéseken és fejtegetéseken túl, a kor angol és skót tudományos irodalmának, fizikai, kémiai és orvosi műveinek széleskörű ismeretére támaszkodva, Demeter Tamás sikeresen egyesíti a tudománytörténeti és filozófiatörténeti megközelítést, s erre támaszkodva valóban eredeti felismerésekkel járul hozzá részint magukhoz a manapság folyó Hume-kutatásokhoz, részint pedig a skót felvilágosodásról alkotott képünk finomításához. A skót newtonianizmus történetében kikristályosodott tudományos és filozófiai elgondolásokat pontosan rekonstruálva plauzibilisen érvel „a korai modern természet- és morálfilozófia

metodológiai és konceptuális egységének” tétele mellett, s egy másik szinten amellett is meggyőző megfontolásokat hoz fel, hogy a skót felvilágosodás filozófiája és a korai modern filozófia általában véve úgy fogható fel, mint a morál- és természetfilozófia „kéz a kézben haladó” egységes vállalkozása (p. 9.).

A dolog természetéből következik, hogy a disszerens figyelmének középpontjában Hume-nak Newtonhoz, illetve a skót newtonianizmushoz való viszonya áll. Newtonhoz való viszonyát illetően azt a nézetet képviseli, hogy a filozófus több tekintetben eltávolodott a *Principiáiban* kifejezésre jutó kutatási felfogástól, leíró és magyarázó módszerektől, és az *Opticks* hatására kialakult experimentalista, inkább kvalitatív, mintsem kvantitatív szemléletű tradíció mellett kötelezte el magát. Ebben nem állt egyedül, hiszen – ahogyan Demeter bemutatja – az orvosi elmélettől kezdve a kémián át a morálfilozófiáig bezárólag sok skót gondolkodó elfordult a mechanikai szemlélettől, illetve a tudományok matematizálásának programjától, s egy vitalista program meghonosításán fáradozott.

Ezen a ponton a disszertáció szövegében feltűnik egy érdekes és fontos tudományszociológiai szál. A különböző tudásterületeken kibontakozó elméletek – a fiziológiától kezdve egészen „az ember tudományáig”, melynek megalkotására Hume törekedett – kognitív célkitűzéseiken túl politikai töltettel is rendelkeztek. Ahogyan a disszertációban olvashatjuk, „az emberi természet legkülönbözőbb vonatkozásairól szóló elméletek politikai célokat is szolgáltak, hasonlóságot mutattak azzal a társadalmi-politikai környezettel, amelyben születtek, s meghatározott álláspontokra utaltak politikai és vallási kérdéseket illetően” (p. 47.). Így a tisztán elméleti kérdéseket felvető szövegek gyakran társadalmi, politikai és vallási jelentésrétegeket is magukban foglaltak, egymáshoz közelítve az episztemikus és a politikai értékeket. Hozzá kell tenni, hogy a disszerens szándéka szerint mindezek a megállapítások kifejezetten az általa konkrétan vizsgált skóciai folyamatok történeti kontextusában tartanak igényt érvényességre, miközben nem tagadható, hogy például

a felvilágosodás vitalizmusa nem specifikusan skót vagy brit, hanem általános európai jelenség.

Fontos és helytálló megállapításait a szerző kiválóan illusztrálja a matematizált tudomány iránti igény és a matematikai megismerés-ideál korabeli változásainak bemutatásával. Kimutatja, hogy a folyamat, melynek állomásait a dicsőséges forradalom és az angol-skót unió utáni évtizedekben veszi számba, „egy új emberkép” (p. 49.) kialakulásához vezetett, mely jobban megfelelt az ezekben az évtizedekben megszilárdult társadalmi rendnek. Nyilvánvaló, hogy ennek az emberképnek a megalkotásában Hume-nak máig ható döntő szerepe volt.

Hume tudományfelfogása és az ettől elválaszthatatlan emberkép elemzése során Demeter kellő figyelmet szentel annak, hogy Hume hogyan értékeli Copernicus örökségét. Ennek vizsgálata arra is alkalmat ad, hogy néhány alapvető kérdés tekintetében összehasonlítsa Hume és Kant programját, s rámutasson a két filozófus által végrehajtott filozófiatörténeti fordulat hasonlóságára és különbségére.

Copernicus jelentőségének elismerése Hume részéről szorosan összefügg az experimentális módszer iránti preferenciájával, s egyáltalán gondolkodásának jellegzetesen metodológiai irányultságával. Legfőképpen a tapasztalati módszernek az emberi természet tanulmányozásába való bevezetése bír e tekintetben fontossággal. Nyilvánvaló, hogy ezen a ponton ragadható meg leginkább a különbség Kant kopernikusi fordulata között, és aközött, amit Hume kopernikuszi fordulataként foghatunk fel. Ugyanis, mint Demeter leszögezi, Copernicus örökségét Hume főleg metodológiáinak tekintette, amennyiben a copernicuszi örökségből első helyen a magyarázati redukcionizmus elvét vette át, miközben Kant számára az volt a fontos, hogy Copernicus az univerzum új modellét állította fel.

Ez a megállapítás a két gondolkodó Copernicushoz való viszonyáról természetesen helytálló, bár közhelyszerűen hozzá kell tennünk, hogy Kantot – a filozófus önértelmezése szerint – Copernicus arra ihlette, hogy az univerzum és a megismerő szubjektum *viszonyának* állítsa fel új modellét.

A disszerens ugyanakkor hasonlóságot is lát Hume és Kant újítása között, mivel – mint leszögezi – Hume *Értekezése az emberi természetről* „a Kantéhoz hasonló copernicus fordulatot vitt végbe a filozófiában, bár naturalista és nem transzcendentális utat követett” (p. 55.). Itt is közbe kell persze szúrni, hogy mindamellett elég nagy különbségről van szó.

A disszertáció fontos részei közé tartoznak a hume-i morálfilozófiának szentelt fejezetek. Részletekbe menő, finom elemzéseket olvashatunk a filozófus természetfilozófiai és morálfilozófiai elmélkedéseinek viszonyáról. A disszerens körültekintően, de egyértelműen foglal állást abban a vitában, hogy Newton nézetei a morálfilozófiáról mennyiben kiindulópontjai, s egyáltalán kiindulópontjai-e Hume filozófiai vállalkozásának. A kérdésre úgy válaszol, hogy a természetfilozófia és a morálfilozófia konceptuális egységének fenntartása ellenére, mely egészében jellemző a korszak gondolkodására, s a newtoni koncepcióval ellentétben, Hume-nál nincs „kontinuitás”, vagyis nincs tartalmi összefüggés a két terület között. Ennek megfelelően jelenti ki, hogy „a morálfilozófia Hume-nál nem a természetfilozófia kiterjesztése, sőt nem is része annak” (p. 88.). Más szóval a *tartalom* tekintetében a két terület visszavezethetetlen egymásra, s az egyikből a másikba való átmenet lehetőségét a *metodológia* jelenti, amennyiben a morálfilozófia ugyanúgy a *magyarázati redukcionizmust* tűzi ki célul, mint a természetfilozófia.

A disszerens kellő hangsúllyal mutat rá arra is, hogy a newtoni és a hume-i perspektíva végső soron világnézetileg különbözik egymástól. A természetfilozófia morálfilozófiai kiszélesítésének vagy folytatásának newtoni programjával szemben, mely

teológiaiilag motivált, Hume számára „a morálfilozófia (ahogyan egyébként a természetfilozófia is) evilági, szekuláris vállalkozás, melynek nincs köze a transzcendenciához vagy éppen a teológiához” (p. 88.). Mindezzel egybehangzik Hume véleménye a természetes teológiáról, hiszen már az előzőkből következik, hogy Isten nem ismerhető meg a természetből, vagyis a természet kutatása nem vezet el, mint Newton véli, Isten ismeretéig.

Főntebbi elemzése alapján a szerző Hume tanításának a lényegét a tudás szekuláris eszméjének megfogalmazásában és képviselésében látja, amely szerint a természetfilozófia módszereit és episztemikus standardjait, illetve a keresztény teizmus konklúzióit nem lehet egyszerre elfogadni; vagyis: „a tulajdonképpeni tudás kizárólag a szekuláris világhoz tartozik” (p. 110.).

Hume asszociacionizmusát, elmefilozófiáját és személyiségelméletét illetően a disszerens vitába száll azzal az interpretációval, amely szerint a hume-i elmélet lényegében kimerül abban, hogy az énről nincs ideánk, s az elme, nem lévén egy sajátos entitás, nem áll másból, mint az egymást követő észleletekből. Ezzel szembeállítja a maga rekonstrukcióját a Hume-nak tulajdonítható képességpszichológiáról, amely szerint az, hogy az elme az észleletek sora, csak a tartalmakra vonatkozik, miközben az észlelések (benyomások és ideák) társításának megvannak az önálló és állandóan ható elvei. Emellett a fakultások hume-i pszichológiájának a sajátossága abban ragadható meg, hogy a képességek nem modulárisak és nem hierarchikusan szerveződnek.

Az e témakörbe tartozó elemzések lényegét ugyanúgy elfogadhatónak tartom, mint az előzőkét. Annyit lehet ezen a ponton megjegyezni, hogy az énre, az elmére és

a személyiség azonosságára vonatkozó hume-i tételek jelentőségét abban a tekintetben is érdemes lett volna kiemelni, hogy e tételek, csakúgy, mint később Kant elgondolásai, mindenképpen rést ütnek a lélek szívósan továbbélő esszencialista és szubsztancialista felfogásának, illetve a karteziánus szubjektumfogalomnak a bástyáján. Vagyis a szubjektum-fogalom általánosabb történetében is fontos kijelölni Hume helyét.

A további részletektől eltekintve kiteszek még egy kérdőjelet. Miután a disszerens egészen kiválóan rekonstruálja és értékeli Hume-nak az emberi természetről szóló tudományát, kíváncsiak lehetünk arra, mi a véleménye néhány olyan standard kritikáról, mely az ember tudományával vagy az elme anatómiájával kapcsolatban a filozófus utóéletében felmerültek. Ezek közül talán a legfontosabbak a historicista filozófusok észrevételei. Egy történelmi álláspont talajáról (mely szintén anti-szubsztancialista) hogyan értékelhető Hume módszertana és elmélete, azé a Hume-é, aki egyébként századának egyik legnagyobb történetírója volt?

Mint a fentiekből kiderül, Demeter Tamás disszertációját és annak legtöbb részletét igen nagyra értékelem, úgy ítélvén meg, hogy elemzései számos új eredményhez és felismeréshez vezettek. Elfogadom, ahogyan a disszerens ezeket az eredményeket *Téziseiben* összefoglalja.

Az általa megjelölt pontok közül kiemelem a következőket.

Meggyőzően bizonyítja egyrészt azt, hogy Hume filozófiája módszertanilag és fogalmilag a skót newtonianizmus része, másrészt azt, hogy a filozófus főleg

morálfilozófiáját tekintve teljesen új álláspontot képvisel, ideértve a newtoni hagyománytól való eltávolodást.

Hasonlóan újszerű és védhető a hume-i elmefilozófiának a képességpszichológia keretében végigvitt interpretációja.

A disszertáció komoly értéke annak a tudományszociológiai szemléletnek az alkalmazása is, melynek keretében a tudomány matematizálásának korabeli módszereitől való eltávolodást össze tudja kötni a társadalmi és politikai változásokkal.

Mindehhez hozzáteszem, hogy a disszertáció formailag is példaértékű. A szöveg (már amennyire kompetens vagyok ennek megállapítására) igen jó (publikálható) angolsággal van megírva. De magától a nyelvtől eltekintve is, szabatos, logikailag kiválóan felépített fejtegetéseket tartalmaz. A disszerens jól érvényesíti már korábban bizonyított elemzőképességét.

A fentiek alapján javaslok a dolgozat nyilvános vitára való bocsátását és a vita eredményeként a doktori cím odaítélését a jelöltnek.

Budapest, 2017. február 7.

Kelemen János